

УДК 32.019.5

Концепція громадянського суспільства Юргена Хабермаса: pro et contra

О.В. КУЛЄШОВ

Черкаський державний технологічний університет, м.Черкаси, Україна,
E-mail: kshv@rambler.ru**Авторське резюме**

Предметом аналізу статті є концепція громадянського суспільства сучасного німецького соціального філософа Юргена Хабермаса. У статті виявлені переваги і суперечності концепції, а також можливості і межі її застосування в контексті визначення сутності громадянського суспільства, а також його місця у політичному житті. Як позитивні риси концепції відзначаються комунікативна орієнтація, застосування поняття життєвого світу, розуміння громадянського суспільства як периферії політичної системи, яка забезпечує легітимність останньої, її ціннісно-нормативний зміст. Громадянське суспільство являє собою у концепції Хабермаса сферу актуалізації ціннісних переваг громадян, а також їх пошуків спільних цінностей, що підкреслює роль громадянського суспільства в політичній системі. Разом з тим, концепція, про яку йдеться, містить у собі суперечність між нормативним і емпіричним аспектами, що обмежує ефективність оцінки місця громадянського суспільства в політичному житті. Причиною такої суперечності є тенденція до розуміння громадянського суспільства лише як політичного феномена. Робиться висновок про необхідність враховувати співвідношення реального стану та нормативної складової громадянського суспільства, оцінювати перспективу його розвитку через визначення його ідеального стану.

Ключові слова: громадянське суспільство, комунікативна діяльність, життєвий світ, приватна сфера, публічна сфера, політична система, держава, демократія.

Civil society conception of Jurgen Habermas: pro et contra

O.V. KULIESHOV

Cherkasy state technological university, Cherkasy, Ukraine, E-mail: kshv@rambler.ru

Abstract

The subject of this article analysis is the concept of civil society which belong to the modern German social philosopher Jurgen Habermas. The advantages and contradictions of the concept, as well as the opportunity and limits of its application in the context of the definition of civil society essence and its place in political life are marked out in the article. As the positive features of the concept its communicative orientation, implementation of the life world idea, understanding of civil society as political system periphery which provides the basis for its legitimacy, its values and norms are noted. Civil society is the sphere of an articulation of values preferences by the citizens, as well as their search for the common values and therefore is a part of the social life, equivalent with political system. At the same time, the concept, which is analyzed in the article, reveals the contradiction between normative and empirical aspects of civil society. This contradiction limits efficiency of precise assessment of the civil society place in political life. The tendency to understand the civil society as a political phenomenon only is the reason of such contradiction. The conclusion is drawn as for the necessity to take into account the relation between the real state and normative components of civil society, to estimate prospect of its development by the definition of its ideal condition.

Key words: civil society, communicative activity, life world, private sphere, public sphere, political system, state, democracy.

Постановка проблеми. Громадянське суспільство є одним з важливих і здавна відомих предметів політичної думки. Відновлення й посилення інтересу до нього відбулось у другій половині ХХ сторіччя у зв'язку з тенденціями, які проявились у політичному житті багатьох країн. Особливу увагу політичних філософів і політологів у цей час став викликати «третій сектор» - сфера суспільного життя поза державою і поза економічною діяльністю. У розвиненій демократичній політичній системі ця сфера є надзвичайно важливою, а іноді - вирішальною. Зрозуміло, що її теоретичне осмислення веде до різних тлумачень цього феномена. Провідні фахівці в галузі соціальної і політичної філософії пропонують власні інтерпретації. Не

можна, в цьому контексті, не звернутись до одного з визнаних і найбільш широкообговорюваних сучасних соціально-політичних мислителів - Юргена Хабермаса, відомого як розробника комунікативної парадигми в осмисленні суспільства. Його теорія комунікативної дії утворила новий погляд на суспільне, зокрема, політичне життя, дозволила під новим кутом зору подивитись на традиційні проблеми етики, філософії права, теорії держави. Ця теорія складає ядро і основу соціально-політичної філософії Ю. Хабермаса. Проблема громадянського суспільства не займає у ній такого центрального положення. Вона викладена цілісно в роботі «Фактичність і значущість» (1992), окремі положення можна знайти у більш ранніх роботах

© О.В. Кулешов, 2015

Ю. Хабермаса. Разом з тим його концепція громадянського суспільства є оригінальною, добре обґрунтованою і у певному сенсі провокативною, вона заслуговує на окремих розгляд.

Аналіз досліджень і публікацій. Ідеї Ю. Хабермаса викликали і продовжують викликати жвавий інтерес і, відповідно, значну кількість теоретичних відгуків і досліджень. У центрі уваги дослідників, зрозуміло, перебуває теорія комунікативної дії, яка і досі обговорюється [4], [2], [3]. Привертає увагу етика Ю. Хабермаса, побудована на принципі комунікативного апріорі [1]. Не залишаються поза увагою думки філософа щодо явищ модерну і постмодерну [11], [7]. Політичний аналіз німецького теоретика також має своїх дослідників [6], [5]. Теоретична рефлексія Хабермаса з приводу громадянського суспільства поки що не знайшла достатнього аналізу. Можна назвати лише оглядову статтю в Міжнародній енциклопедії громадянського суспільства [12], а також порівняльний аналіз ідей Хабермаса і Фуко [8]. У цих роботах виділені основні положення концепції громадянського суспільства Ю. Хабермаса. Але є потреба більш детальної їх теоретичної оцінки.

Метою дослідження є виявлення переваг і суперечностей концепції громадянського суспільства Юргена Хабермаса, а також можливості і меж її застосування. Для цього буде проаналізовано відповідну концепцію у двох аспектах: а) в аспекті сутності громадянського суспільства; б) в аспекті його місця у політичному житті. Це дасть змогу зробити висновки щодо того, як повнота або обмеженість у розумінні сутності громадянського суспільства впливає на ефективність в оцінці місця даного феномена в політичному житті.

Виклад основного матеріалу. Погляд Ю. Хабермаса на громадянське суспільство ґрунтується на притаманній йому парадигмі осягнення суспільного життя. З цього погляду громадянське суспільство за своєю сутністю є не просто системою неурядових організацій. Це також не сукупність особистостей - свідомих громадян, які вступають у певні громадянсько-правові зв'язки. З іншого боку, це і не система економічних відносин, яку можна знайти у Гегеля і Маркса [13, с.366]. Громадянське суспільство постає у Ю. Хабермаса у своїй основі як сукупність комунікацій, як обмін інформацією, в якому задіяні громадяни і який не включає їх організаційного об'єднання. Громадянське суспільство, як зазначає Хабермас, це асоціації і рухи, які спонтанно виникають, кристалізуючись навколо комунікацій, навколо «дискурсивних дизайнів», навколо інституалізації розв'язуючих проблеми дискурсів [13, с.367]. Отже, у більшому наближенні громадянське суспільство постає як сукупність комунікативних актів, в яких виробляються спільні правила комунікації і спільні думки. Змістом

комунікацій є об'єкти спільного інтересу громадян. Конкретніше Ю. Хабермас говорить про здібності до розпізнавання, ідентифікації, тематизації латентних проблем соціальної інтеграції, які реалізують комунікативну владу громадянського суспільства [13, с.358]. Основою для виділення спільних об'єктів комунікації є життєвий світ, поняття якого відіграє надзвичайно важливу роль у всій соціальній філософії Ю. Хабермаса. Ось як він визначає місце життєвого світу відносно політичної системи. Символічно структурований життєвий світ тематизує нормативні структури - цінності та інститути - певного суспільства, тоді як політична система тематизує механізми управління і розширення свободи дій даного суспільства. Коли ми визначаємо соціальну систему як життєвий світ, тоді ми елімінуємо аспект управління, якщо ж ми розуміємо суспільство як систему, залишається без уваги аспект значущості [10, с.13-14]. Життєвий світ - це різновид інтуїтивного культурного знання, яке поділяється тими, хто задіяний у комунікативних актах, які неможливі без певного взаєморозуміння [12, с.413]. Спільне життя людей утворює приватну сферу життєвого світу, яка, за словами Ю. Хабермаса, характеризується інтимністю і захищеністю від публічності, структурує контакти між родичами, друзями, знайомими, поєднує життєві історії людей на рівні взаємодії «обличчя в обличчя» [13, с.354].

Зрозуміло, що комунікація, яка базується на життєвому світі, може за своїм змістом цілком залишатись у приватній сфері, розв'язувати проблеми міжособистісних відношень, а може бути спрямована на загальнозначущі рішення, які належать до громадської та власне політичної сфери. Тут можуть обговорюватись і артикулюватись оцінки діяльності держави і політичних інститутів, правові та інші норми, політичні дії суб'єктів політичної діяльності. Таким чином формується громадська думка, без якої нездатне нормально функціонувати демократичне суспільство.

Протиставлення Ю. Хабермасом нормотворчої комунікації і політичної системи однозначно окреслює громадянське суспільство як, насамперед, комунікативний процес. Зрозуміло, що соціальна комунікація здатна і повинна певною мірою інституалізуватись. І це відбувається в реальності: виникають групи інтересів, спільноти, асоціації, рухи, які стають обличчям громадянського суспільства. На думку Ю. Хабермаса, свобода асоціацій і свобода слова визначають обсяг різних типів добровільних асоціацій і спілок, груп підтримки різноманітних інтересів - культурних, релігійних, гуманітарних, включаючи етнічні спільноти і релігійні деномінації [13, с.368].

Втім, за оцінкою німецького теоретика, громадянське суспільство демонструє нижчий ступінь інституалізації. Ю. Хабермас розріз-

няє у цьому сенсі громадянське суспільство і так звану публічну сферу - сферу близьких до держави (квазі-державних) інститутів, такий як університети, різні асоційовані з державою громадські організації, а також засоби масової інформації. За словами Ю. Хабермаса, це комплексна мережа публічних агенцій і приватних організацій, бізнес-асоціацій, профспілок, груп інтересів [13, с.355]. Публічна сфера визначається Ю. Хабермасом як комунікаційна мережа для передачі інформації і точок зору, потік комунікацій тут фільтрується і синтезує пучки тематично спеціалізованих громадських думок [13, с.360]. Грунтуючись на комунікативній дії, публічна сфера від локальних форм фізичної співприсутності громадян переводить їх до віртуального простору, особливо помітного у діяльності засобів масової інформації [13, с.361]. Порівняно з організаціями, які цілком належать до публічної сфери, інститути громадянського суспільства більш дифузні, можна сказати, більш аматорські, непрофесійні (у політичному сенсі), водночас більш вільні і менш організовані.

З іншого боку, громадянське суспільство відрізняється від реальності приватного життя. Приватне життя - сфера родини, особистих стосунків, сфера приватної комунікації, змістом якої постають індивідуальні обставини та інтереси. Це сфера «повсякденної комунікативної практики» [13, с.360], сфера формування і відтворення життєвого світу, культурних смислів і навичок, традицій і звичаїв. Громадянське суспільство може існувати лише на основі інтегральної приватної сфери, може розквітати лише у межах раціоналізованого життєвого світу, зазначає Ю. Хабермас [13, с.371]. Разом з тим, громадянське суспільство спрямоване на об'єкти спільного, групового, зрештою, політичного інтересу. Учасники комунікаційного процесу в громадянському суспільстві виступають не як приватні особистості, а як громадяни, члени спільноти. Це робить громадянське суспільство елементом політичного життя.

Втім, Ю. Хабермас закликає не переоцінювати політичну роль громадянського суспільства. Аналізуючи структуру політики, він (використовуючи ідею Бернарда Петерса) розрізняє центр і периферію. Центр політичного життя - це держава і те, що безпосередньо пов'язане з державою. Це та частина політичної системи, де дійсно приймаються політичні рішення, де реалізується влада. Ось як Ю. Хабермас описує ядро політичної системи. Воно формується інституційними комплексами адміністрації, включаючи уряд, судовою системою і демократичним процесом волевиявлення, який включає діяльність парламенту, вибори і партійну конкуренцію. Такий центр відрізняється від периферії формальними і дійсними прерогативами у прийнятті рішень [13, с.354-355].

Периферія політичної системи - це позбав-

лена владних повноважень сфера, де відбувається рефлексія щодо політичних дій у центрі, де функціонує громадська думка. Периферія позбавлена владних повноважень, але без її підтримки політичний центр втрачає легітимність і дієвість. У політичній периферії Ю. Хабермас виділяє внутрішню і зовнішню області. Внутрішня, очевидно, знаходиться ще у межах політичної системи (системи політичних інститутів), зовнішня - поза цими межами. Внутрішню область політичної периферії, напевно, можна ототожнити з вище згаданою публічною сферою. Вона тісно асоційована з політичним центром. Громадянське суспільство у схемі, яка розглядається, постає як зовнішня периферія політичного життя. З одного боку, вона визначається Ю. Хабермасом як основа публічної сфери, з якої до останньої переходять комунікаційні інтенції громадян (думки, оцінки, очікування, вимоги). З іншого боку, сфера громадянського суспільства не пов'язана інституційно з державою, вона знаходиться ззовні державного життя. Саме ж громадянське суспільство своєю основою має сферу приватного життя, сферу життєвого світу, де функціонують основні культурні орієнтири громадян, оформлюється система життєвих цінностей.

Таким чином, громадянське суспільство виконує посередню роль між життєвим світом і політичною системою суспільства. Ю. Хабермас говорить про владу, яка породжується у процесі комунікації, комунікативне формування легітимної влади, яка породжується у вільному від будь-якої репресивності процесі комунікації політичної громадськості [9, с.50]. Такий процес базується на комунікативних практиках громадянського суспільства.

Аналіз робіт Ю. Хабермаса показує, що він, безперечно, приписує громадянському суспільству життєво важливу роль. Громадянське суспільство висловлює потреби, які відчуються різними групами у їх життєвому світі. Ці думки і занепокоєння впливають на електоральний процес і, зрештою, на легітимність влади [12, с.415]. Отже, роллю громадянського суспільства є узгодження інституціалізованих форм суспільного життя з життєвим світом, що для Ю. Хабермаса, очевидно, є найбільшою суспільною проблемою і засобом підтримання стабільного і ефективного існування суспільства. Завдяки громадянському суспільству держава здійснює зворотний зв'язок з громадськістю, одержує інформацію про зароджені в межах життєвого світу інтенції, конкретизовані щодо нагальних проблем суспільного життя. Громадяни ж беруть участь у «дискурсивних процесах волевиявлення» [10, с.218].

Цей вплив громадянського суспільства на центр політичного життя не є у моделі Ю. Хабермаса прямим. Він здійснюється через публічну сферу, яка визначається як «простір між формально організованими консультаціями

і переговорами у центрі діями та неформальними розмовами громадянського суспільства на краях, узбіччях політичного центру [12, с.414]. Звідси дійсна роль громадянського суспільства, за Ю. Хабермасом, не є вирішальною. Ми не повинні, зазначає він, дивитись на громадянське суспільство, як фокус самоорганізації суспільства в цілому [13, с.371]. Мається на увазі відносна слабкість громадянського суспільства порівняно з іншими частинами політичної сфери. За словами Ю. Хабермаса, громадянське суспільство може трансформувати лише себе, а також може мати непрямий вплив на трансформацію політичної системи, контролювати суспільство в цілому воно не здатне [13, с.372]. Підкреслюється слабка структурованість громадянського суспільства (навіть порівняно з публічною сферою), слабкість імпульсів, які йдуть від нього. Публічна сфера (ЗМІ, експертне співтовариство, напівдержавні організації) слугує своєрідним фільтром, який послаблює вплив громадянського суспільства на прийняття політичних рішень. У термінології Ю. Хабермаса: громадський вплив трансформується на комунікативну владу через фільтри інституалізованих процедур демократичного оформлення думок і воління [13, с.371]. Тому, робить висновок Ю. Хабермас, громадянське суспільство затіняється в сучасному політичному житті більш активними і добре структурованими діями (суб'єктами політики), які, можна сказати, значною мірою переймають функції, які б мало відігравати громадянське суспільство. Він розрізняє діячів, що виходять «з публіки» і тих, хто «з'являється перед публікою». Останні мають організаційну владу та різноманітні ресурси - гроші, знання, соціальний капітал (публічне визнання) [13, с.375]. Як вважають дослідники, хоча неясно, чи сприймає Ю. Хабермас цю маргінальну позицію громадянського суспільства як нормативно прийнятну, він, безсумнівно, приймає її як емпіричний факт [12, с.415].

Виявляючи позитивні риси концепції німецького теоретика, треба, перш за все, наголосити на перспективності комунікативної парадигми осягнення феномена громадянського суспільства. Безумовно, спілкування є суто людською діяльністю і суто людським боком будь-якої діяльності. Людина входить до спілкування як особистість, а водночас виходить у спілкуванні за межі своєї особистості, стає частиною спільноти, яку вона ж і творить. У комунікативній моделі громадянського суспільства підкреслюється момент спільності людей. Важливо у цьому контексті також акцентування уваги на процесуальному характері функціонування громадянського суспільства.

Перевагою концепції Ю. Хабермаса слід вважати й виділений ним аспект зв'язку громадянського суспільства з життєвим світом людини. Державне, правове, інституалізоване життя

суспільства базується на раціональних принципах, на порядку доцільності. Громадянське суспільство органічно впливає із вкоріненої в людях культури, з історичних традицій, із системи цінностей, які утворюють сенс життя. Саме воно у концепції Ю. Хабермаса вносить до публічного життя інтереси, сподівання, прагнення, турботи, занепокоєння окремої людини. Протиставлення у цьому плані громадянського суспільства і політичної системи дозволяє більш чітко зрозуміти і перше, і друге, взагалі охопити суспільство в його цілісності.

Цікавою є оцінка Хабермасом громадянського суспільства як доінституалізованої або недостатньо інституалізованої сфери суспільного життя. Це водночас і відсуває громадянське суспільство на периферію політичної системи, і робить його відносно вільним стосовно тієї ж політичної системи. Таке положення дозволяє громадянському суспільству формувати ставлення всього суспільства до політичної системи, дискурсивно охоплювати політичну систему. Політичні інститути живуть за певними правилами, громадянське суспільство, не стримане правилами, здатне оцінювати, обговорювати і виробляти правила (чи давати поштовх для їх вироблення), навіть попри те, що не воно їх остаточно формулює і втілює. Нормотворчі потенції громадянського суспільства, безперечно, впливають з концепції Ю. Хабермаса.

Привертає увагу і практична спрямованість концепції німецького теоретика. Громадянське суспільство постає у нього не нормативною конструкцією, а моделлю емпіричної дійсності, побудованою на фактах, а не цінностях («фактичності», а не «значущості»). Воно розглядається як емпіричне, сьогоденне явище, як те, що вже є, а не те, що має бути. З цим пов'язаний і досить скептичний погляд Ю. Хабермаса на роль громадянського суспільства у загальній соціальній структурі. Його концепція спрямована на самостримування громадянського суспільства щодо його інтенцій відігравати визначальну роль у суспільному житті.

Концепція Хабермаса є цілісною і логічною, добре обгрунтованою своїми вихідними принципами. Разом з тим, вона виявляє певну обмеженість, яка не дозволяє досить далеко просунутись як у розумінні громадянського суспільства, так і в оцінці його можливостей і перспектив. Треба відзначити, що у цьому вузькому погляді на громадянське суспільство Ю. Хабермас поділяє думку з багатьма сучасними теоретиками. Особливістю зазначеного погляду є прив'язування громадянського суспільства до політичної системи. Громадянське суспільство розуміється як утворення з суто політичними функціями - функціями формування громадської думки і висловлювання ставлення до політичних рішень, політичних інститутів та особистостей. Інакше кажучи, йдеться про громадян, які неполітичними засо-

бами обговорюють політичні справи.

Ю. Хабермас начебто враховує небезпеку такого погляду і виходить за його вузькі межі, виводячи громадянське суспільство на периферію політичного життя, занурюючи його основні до сфери життєвого світу. Але і таке положення не позбавляє громадянське суспільство сутнісної політизованості. Громадянське суспільство все ще розглядається виключно з точки зору його внеску у політичне життя, який, безперечно, має місце (громадянське суспільство не слід виключати з політичного життя), але не утворює сутності цього феномена.

Не викликає особливих зауважень твердження про органічну основу громадянського суспільства в життєвому світі людей. Треба пам'ятати при цьому, що життєвий світ - це, насамперед, система цінностей. Визначальна ознака цінностей - їх автономія від будь-яких зовнішніх емпіричних умов. За природою самого поняття, сутнісно цінним є лише те, що є самоцінним. Громадянське суспільство є сферою артикуляції ціннісних переваг громадян, знаходження спільних цінностей, формулювання очікувань і пропозицій щодо реалізації спільних цінностей, а також взаємодія громадян у їх реалізації. Інакше кажучи, громадянське суспільство ґрунтується на спільних інтересах громадян, а звідси має самоцінний зміст, є самостійним у цілях, ідеалах і прагненнях соціальним утворенням. Саме розуміння автономності громадянського суспільства щодо інших підсистем суспільства бракує політизованим його концепціям.

Із самоцінності прагнень громадянського суспільства випливає вільний характер відносин людей у ньому. Громадянське суспільство - це об'єднання людей, які переслідують, насамперед, власні інтереси, а не особливі інтереси держави. Так само, до речі, можна охарактеризувати і сферу економічної діяльності, сферу бізнесу. На відміну від бізнесу громадянське суспільство ґрунтується на спільних (а не приватних, егоїстичних) інтересах і тому позбавлене елементів примушення, формальних владних відношень, які присутні в бізнесі. Справа, отже, не в доінституціональному характері громадянського суспільства (воно може бути абсолютно і цілком структурованим, складатись виключно з організацій), а у вільному від формальних владних відношень (які передбачають можливість застосування насильства) характері інститутів громадянського суспільства.

Виходячи зі сказаного видається дещо однією оцінка громадянського суспільства лише як периферії політичної системи. Безумовно, не можна заперечувати того, що громадянське суспільство відіграє у певних ситуаціях роль такої периферії. Але ця роль не випливає із сутності і природи громадянського суспільства. Взагалі, це справа кута зору. З відмінного кута громадянське суспільство постає

не як периферія чогось, а як інша сфера громадського життя, причому рівнозначна з державою та інституалізованим політичним життям. Це сфера, яка у певному сенсі кооперує з політичною системою, а у певному сенсі протистоїть їй. Саме тому можливі конфлікти держави і громадянського суспільства.

Громадянське суспільство, отже, не слід розглядати лише як чинник формування певних елементів політичного життя (громадської думки, електоральних переваг тощо). Така точка зору можлива, але однібочна. Зрозуміло, що, виходячи з держави як центру суспільного життя, ми будемо вбачати у громадянському суспільстві лише засіб. Втім, з іншого погляду, який ціннісно не поступається попередньому, вже держава і політичні інститути є засобами, а громадянське суспільство - метою. Варто зазначити, що саме остання точка зору враховує сутність громадянського суспільства, його ціннісну автономію.

Погодимось, що аналіз Ю. Хабермасом наявного громадянського суспільства, його скептична оцінка щодо цього явища цілком справедливі. Але думається, що висновки німецького теоретика стосуються саме наявного громадянського суспільства, його сучасного стану. Емпіричний аналіз громадянського суспільства, очевидно, не може бути єдиним видом дослідження. Як об'єкт дослідження, прогнозування і прикладання зусиль громадянське суспільство має як емпіричний, так і нормативний аспекти. Не можна базувати висновки щодо громадянського суспільства лише на емпіричних даних. Громадянське суспільство це водночас реальна спільнота і сукупність норм, які керують поведінкою людей, це процес комунікації і норми комунікативної дії. Продуктивним є погляд на співвідношення реального стану і нормативної складової громадянського суспільства.

Виходячи з такого співвідношення і враховуючи визначену вище сутність громадянського суспільства, можна зробити висновок про основну проблему сучасного етапу його розвитку. Думається, що головна проблема сьогоденного громадянського суспільства - це недостатня його інституалізованість. Мається на увазі недостатній розвиток громадських, недержавних організацій, які відповідають принципам громадянського суспільства, брак дійсно вільних (від держави і бізнесу) асоціацій громадян, поєднаних спільними інтересами.

Щоб оцінити перспективу, треба визначити ідеальний стан громадянського суспільства. Треба зважити на те, що за своєю суттю громадянське суспільство є об'єднанням громадян за спільними інтересами, основою яких є визнання спільних цінностей. Кожний спільний інтерес, який може бути відокремлений від інших інтересів, потребує своєї спільноти і може набути окремої організаційної форми. З цього

впливає, що ідеальним станом суспільства є такий, за якого кожний спільний інтерес репрезентований, принаймні, одною вільною громадською (некомерційною і недержавною) організацією.

Відповідно, ідеальним станом можна назвати й такий, за якого кожний громадянин входить до всіх тих вільних громадських організацій, які виражають, захищають і реалізують важливі для нього інтереси.

Зрозуміло, що порівняно з цим станом сучасне громадянське суспільство можна вважати незрілим. Невідомо, наскільки далеко суспільство просунеться до визначеного стану. Але очевидно те, що про розвиток громадянського суспільства можна говорити лише, якщо воно просувається на шляху до цього ідеального стану. Розуміння такої перспективи,

думається, є вкрай важливим у сучасному світі. Це ж розуміння, як було показано, потребує певного перегляду концепції Ю. Хабермаса.

Висновки. У підсумку варто зазначити, що перевагами концепції громадянського суспільства Ю. Хабермаса є її комунікативна орієнтація, застосування поняття життєвого світу, розуміння громадянського суспільства як периферії політичної системи, яка забезпечує легітимність останньої, її ціннісно-нормативний зміст. Разом з тим, концепція, про яку йдеться, містить у собі суперечність між нормативним і емпіричним аспектами, що обмежує ефективність оцінки місця громадянського суспільства в політичному житті. Причиною такої суперечності є тенденція до розуміння громадянського суспільства лише як політичного феномена.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія: підручник [Текст] / А. М. Єрмоленко. - К.: Лібра, 1999. - 488 с.
2. Косенко Д.В. Кратологічний вимір комунікативного вчення Ю. Габермаса [Текст] / Д. В. Косенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. (Філософія. Політологія; вип. 111). - К., 2013. - С. 37-40.
3. Лактіонова А.В. Практична нормативність versus комунікативна нормативність Ю. Хабермаса [Текст] / А. В. Лактіонова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Філософія. Політологія; Вип. 100). - К., 2010. - С. 19-22.
4. Лещев С.В. Интерсубъективность и коммуникативное действие (Неокантианство и постмодернизм прагматики Ю. Хабермаса) [Текст] / С.В.Лещев // Вопросы философии. - М., 2013. - № 3. - С. 165-175.
5. Мотрошилова Н.В. Юрген Хабермас о кризисе Европейского Союза в понятии солидарности (2011-2013 гг.) [Текст] / Н.В.Мотрошилова // Вопросы философии. - М., 2013. - № 10. - С. 22-38.
6. Пархоменко Р.Н. Ю. Хабермас о понятии идеи свободы [Текст] / Р. Н. Пархоменко // Политика и общество : научный журнал по вопросам социальных наук. - М., 2013. - № 5 (101). - С. 641-648.
7. Фарман И.П. Социально-культурные проекты Юргена Хабермаса [Текст] / И.П. Фарман. - Москва, 1999. - 244с.
8. Фливибьрг Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества [Текст] / Б. Фливибьрг // Вопросы философии. - М., 2002. - № 2. - С.137-157.
9. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность. Московские лекции и интервью [Текст] / Юрген Хабермас; [Пер. с нем. Л.В. Воропай]. - М.: АО КАМИ, 1995. - 258 стр.
10. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма [Текст] / Юрген Хабермас; [Пер. с нем. Л.В. Воропай]. - М.: Праксис, 2010. - 264 с.
11. Яременко І.А. Комунікативне вчення Юргена Хабермаса в проблемному полі незавершеності модерну: Автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05 [Текст] / І.А. Яременко; Дніпропетр. нац. ун-т. - Д., 2007. 17 с.
12. International Encyclopedia of Civil Society [Text] / [Helmut K. Anheier, Stefan Toepler, Regina List (Eds).]. - New York: Springer, 2010. - 1686 pp.
13. Habermas J. Between facts and norms : contributions to a discourse theory of law and democracy [Faktizität und Geltung. English] [Text] / Jurgen Habermas. - Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1996. - 631 pp.

Стаття надійшла до редакції 03.04.2015

REFERENCES:

1. Yermolenko A.M. Komunikativna praktychna filosofiya: pidruchnik (Communicative practical philosophy: textbook). Kyiv, 1999, 488 p.
2. Kosenko D. V. Kratologichnyi vymir komunikativnogo vchennya U. Gabermasa (Kratological dimension of communicative theory of Ju. Habermas). *Visnyk Kyivskogo natsionalnogo universitetu* (Filosofiya. Politologiya; vyp. 111), 2013, pp.37-40.
3. Laktionova A.V. Praktychna normatyvnist versus komunikatyvna normatyvnist U. Habermasa (Practical normativity versus communicative normativity). *Visnyk Kyivskogo natsionalnogo universitetu* (Filosofiya. Politologiya; vyp. 100), 2010, pp.19-22.
4. Leshchev S. V. Intersubektivnost I komunikativnoye deystviye (Neokantianstvo I postmodernism pragmatiki U. Habermasa) (Intersubjectivity and communicative action (Neokantianism and postmodernism of pragmatics of Ju. Habermas)). *Voprosy filosofii*, 2013, № 3, pp.165-175.

5. *Motroshilova N. V.* Jurgen Habermas o krizise Evropeyskogo Soyuza v ponyatii solidarnosyti (2011-2013 gg.) (Jurgen Habermas about the crisis of the European Union in the notion of solidarity). *Voprosy filosofii*, 2013, № 10, pp.22-38.
6. *Parhomenko R. N. Ju.* Habermas o ponyatii idei svobody (Ju. Habermas about the concept of the idea of freedom). *Politika i obshchestvo: nauchny zhurnal po voprosam socialnyh nauk*, 2013, № 5 (101), pp. 641-648.
7. *Farman I. P.* Socialno-kulturniye proekty Jurgena habermasa (Socio-cultural projects of Jurgen Habermas). Moscow, 1999, 244 p.
8. *Flyvbjerg B.* Habermas i Fuko: mysliteli dlya grazhdanskogo obshchestva (Habermas and Foucault: the thinkers for civil society). *Voprosy filosofii*, 2002, №2, pp.137-157.
9. *Habermas Ju.* Demokratiya, razum, npravstvennost. Moskovskiye lektzii i inervyu (Democracy, reason, morality. Moscow lectures and interviews). Moscow, 1995. - 258 pp.
10. *Habermas Ju.* Problema legitimatsii pozdnego kapitalizma (The problem of the late capitalism legitimation). Moscow, 2010, 264 pp.
11. *Jaremenko I. A.* Komunikatyvne vchehhya Jurgena Habermasa v problemnomu poli nezavershenosti modernu (Communicative theory of Jurgen Habermas in the problematic field of modernity incompleteness). Thesis for a doctoral degree in philosophy, speciality 09.00.05 – history of philosophy. Dnipropetrovsk, 2007, 17 p.
12. International Encyclopedia of Civil Society [Helmut K. Anheier, Stefan Toepler, Regina List (Eds).]. New York: Springer, 2010. 1686 pp.
13. Habermas J. Between facts and norms : contributions to a discourse theory of law and democracy [Faktizitat und Geltung. English]. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1996. 631 pp.

Кулешов Александр Вадимович – кандидат філософських наук, доцент
Черкаський державний технологічний університет
Адреса: 18006, м. Черкаси, бул. Шевченка, 460
E-mail: klshv@rambler.ru

Kulieshov Oleksandr Vadimovich – PhD in philosophy, associate professor
Cherkasy state technological university
Address: 460, Shevchenko Boulevard, Cherkassy, 18006, Ukraine
E-mail: klshv@rambler.ru